

Т. Рыскулов атындағы ҚАЗАҚ
МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ АКАДЕМИЯСЫ

**ҚАЗАҚСТАН ЖАНА ҮЛГІДЕГІ
ДАМУ ЖОЛЫНДА:
ҮРДІСТЕР, ӘЛУЕТ ЖӨНЕ ОСУ
ИМПЕРАТИВІ**

*Қазақстан Тәуелсіздігінің
10 жылдығына арналған халықаралық
ғылыми-танымдық конференция*

II Бөлім

**КАЗАХСТАН НА ПУТИ
К НОВОЙ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ:
ТЕНДЕНЦИИ, ПОТЕНЦИАЛ
И ИМПЕРАТИВЫ РОСТА**

*Международная научно-практическая
конференция, посвященная 10-летию
Независимости Казахстана*

Часть II

**KAZAKHSTAN ON THE NEW
DEVELOPMENT WAY: TRENDS,
POTENTIAL AND GROWTH
IMPERATIVES**

*The international scientific - practical conference
devoted to 10th anniversary of Independence
of Republic of Kazakhstan*

Part II

А л т а н у

- экономикалық даму
- қоғамдық өмір
- қоршаған орта
- ауыл шаруашылығы
- тұрғындардың өмірі
- жұмыс орны
- білім
- денсаулық
- тұлғаның

ЭКОНОМИКА

- өндіріс өнімдерінің өсімі
- инфрақұрылымның дамуы
- қоршаған ортаның сапасы
- өнеркәсіп (қалыптасқан өнімдер)
- аграрды өндіріс
- қаржы нарығы
- білім
- денсаулық
- өмір сүру
- қызығушылық

*«Еліміздің дамуы үшін
қажетті жағдайларды қалыптастыру
үшін»*

Тел: 26-011111

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

КАЗАХСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ АКАДЕМИЯ УПРАВЛЕНИЯ
ИМ. Т. РЫСКУЛОВА

*Посвящается 10-летию
Независимости Казахстана*

КАЗАХСТАН НА ПУТИ К НОВОЙ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ: ТЕНДЕНЦИИ, ПОТЕНЦИАЛ И ИМПЕРАТИВЫ РОСТА

*Материалы международной
научно-практической конференции*

Часть 2

Алматы
Экономика
2001

ББК 65.9 (Каз)
К 14

Казахстан на пути к новой модели развития: тенденции, потенциал и императивы роста. Материалы междунар. научно-практ. конф.: Сб. науч. трудов / Под общей ред. д.э.н., профессора Н.К. Мамырова. – Алматы: Экономика.

Ч.2. – 2001. – 300 с.

ISBN 9965-532-44-3

Яновская О.А., проректор КазГАУ
Садвакасова Э.М., соискатель

О СТРУКТУРЕ БЛОКОВ В СИСТЕМЕ ФИНАНСОВО-ПРОМЫШЛЕННЫХ ГРУПП

Уровень экономического развития страны в значительной мере зависит от степени присутствия крупных организационно-производственных образований, в числе которых, прежде всего, следует назвать ФПГ. Особенности данных структур обусловлена своеобразным механизмом взаимодействия производственных, финансовых и других видов капитала.

Выделение в составе ФПГ трех следующих блоков, несущих в определенной мере автономию, предусматривает разрешение многих проблем по принципу "равностороннего треугольника".

Финансово-экономический блок в составе ФПГ требует "притирки" механизмов хозяйствования различных кредитно-финансовых учреждений (банки, страховые, инвестиционные, трастовые, пенсионные и т.д. компании и фонды). Общей целью, которых служит аккумулирование отечественных финансовых средств, их эффективное привлечение и использование для устранения межотраслевых, межрегиональных диспропорций. Обслуживая производственно-технологические звенья ФПГ, данный блок должен поддерживать устойчивый баланс между ресурсами и потребностями воспроизводственного процесса всех членов ФПГ. Особую значимость при этом приобретает совершенствование управления рисками, эффективное использование внутренней экономики группы и предотвращение технологических "зазоров" в каждой ветви технологической цепи.

Основа финансового механизма заключается в порядке образования и распределения доходов группы. В действующих нормативных актах предусматривается образование централизованных фондов помимо выплаты дивидендов. При этом назначение, размеры, принципы и источники

ББК 65.9 (Каз)

06005010405-23
К 444(05)-2001
— 2001

ISBN 9965-532-44-3

© Издательство "Экономика", 2001.

АКЦИЗ – ЖАНАМА САЛЫҚ САЛУДЫҢ ӘМБЕБАП ТҮРІ

Экономикалық әлебиеттерде жанама салықтарды үш түрге болу қабылданған: акциздер, казыналық-монополия салықтары, келен баж салығы.

Бұл мақалада алып отырған негізгі мақсат – жанама салықтың барлық жүйесін зерделеу емес, басты назарды акциздерге аудару.

Акциз латынның «acciso» деген сөзі, кесіп алу, кесіп тастау деген мағананы білдіреді, яғни тұтынушы бір бөлігін «кесіп алады». Мемлекет акциздерді казыналық кірісті молайту үшін, жекелеткен тауарлар түрлерін айдалануды шектеу үшін және осы мақсатты үйлестіру үшін енгізеді. Акциздер сөзін тар және кең мағынада түсіндіруге болады. Тар мағанала алғанда, бұл ұғымды жекелеткен тауарлар түрлеріне салынған акциздер немесе жеке акциздер деп түсінуге болады. Кең мағынада, акциз ұғымы жеке және әмбебап акцизді біріктіреді. Оларды бөлу акциздерді алу тәсіліне, олардың іс-қимыл аясына байланысты. Тарихи тұрғыдан алғанда, жеке акциз бұрын пайда болған. Олар сауданың оркештеген кезінде өмірге келген.

Әдетте жеке акциз жекеленген тауарлардан алынады. Мұндай акцизді салудың объектілері әр елде тауардың түріне қарай әр алуан. Акциз ставкалары былай белгіленеді:

бірыңғай акциз, олар салынатын тауарлар бір-бірінен сапасы және бағасы жағынан аз ерекшеленеді;

жіктелмей акциз: сапасы, күштілігі бойынша топтастырылған тауарлар үшін салынады;

салыстырмалы акциз, бір текті тауарларға салынады, мұндай тауарлардың сорттары әр түрлі, сол себебігі сорттына қарай бағасы да әртүрлі болып келеді;

Ал әмбебап акциз кең ауқымды болып табылады. Тұтынушыға салынатын әмбебап және жеке акциздер бір-бірінен елеулі түрде ерекшеленеді. Мәселен, жеке акциз тауардың шектеулі түріне салынады. Ал әмбебап акциздер оның анағұрлым кең ауқымын қамтитындықтан, тұтынушы

территориясындағы шетелдік инвестициялардың қаржы операцияларына көптеп қатысуына тиіс еді.

Жоғарыда көрсетілген барлық мәліметтерге қарағанда, біздің елімізде бұрыннан бері жұмыс істей келе жатқан және бұл қызметке жаңадан аяқ басқан ишес-торлардың салымдарының өсуі есебінен, Қазақстанның инвестициялар тасқыны тұрақты түрде өседі. Ишес-тициялар экономиканың барлық секторларын дамытуды сан түрлі реформалар жүргізуге және еліміздегі саяси жағдайды жақсартуға бағытталған. Окімет елімізді экономикалық бағытта қайта өзгертудің және экономикалық реформаның жаңа сатысындағы мұқтажымыз талан тарын қамтыш корсететін техникалық ынтымалдастыққа жету жолындағы ең маңызды бағыттарын бекітті. Техникалық ынтымалдастыққа қол жеткізу үшін қаржы, транспорт, коммуникация, электроэнергетика, ауыл шаруашылығы, монополиясыздандыру, дегенмен екілік тау, білім беру, тұрғын үй құрылысы, мемлекеттік қызметтегі қайта құру, адам ресурстарын дамыту, жандығыялық қылмысқа қарсы ымырастыз күресу сияқты осындай артықшылығы басым бағыттарды жүзеге асыру негізгі өрекеттер өрісі болып табылады.

Қазақстанның экономикалық бағыты өрісінде шетел инвестицияларын қамту барысында қолданып отырған шаралары шетелдерде жақсы жағынан танымал болып отыр. Оған 2000 жылдың көкек айының 26-28 күндерінде Алматы қаласында “Евразия-2000” деген атпен Президенттің ДАВОС Дүниежүзілік экономикалық форумының қолдауымен өткізілген Халықаралық экономикалық саммит айқын мысал болды. Саммит кезінде сөз сөйлегендердің көптеген саралық батыштары Қазақстан экономикалық дағдарыс тығарынан шыққан, қазіргі кезде экономикалық өрлеу жолында қарығым қадам басып келе жатқандығына саяды. Осыған орай, жақын уақытта Қазақстанға шетел капиталдарының тасқыны толассыз келіп қосылып, оның көлемі айтарлықтай өсе түседі дегенге сеніміміз мол.

бағаның қымбаттауын байқалмай да қалады. Нәтижесінде тұтынушы алып жүрген тауарының орнына басқа тауарды алуы, яғни нәтижесінде тауардың бағасын өсіруге мүмкіндіктері бар.

Әмбебан акциздерге айналым салығы, сатумен алынған салық, қосылған кунға салынатын салық /ҚҚС/ жаппай Айма кететіні, экономиканың нарықтық және орталықтандырылған даму түріне қарай жаңама салыққа деген көзқарастар бір-бірінен ерекшеленеді.

Енді нарықтық экономикадағы әмбебан акциздерді қарастыралық. Әр елде олардың қолданылуы әртүрлі. Алайда, барлық жағдайларда салық салу объектісі ретінде өткізу бойынша айналым болып қала береді.

Айналым салығы ішкі өндіріс тауарлары күншімің, кейбір елдерде шет ел өндірісінен, сондай-ақ, көрсетілген қызметтің айналымынан алынады. Айналым салығының жеке акцизбен салыстырғанда бірқатар артықшылықтары бар. Ол бюджет кірісін тұтыну тауарлары түрінің алуан түрлілігін байланысты ұлғайтады. Бұған қоса мемлекет бақалдылығын болатын тауарлардың саны көп болады. Өз дамуында әмбебан акциз — айналым салығы елеулі өзгерістерге ұшырайды. Бастапқы кезде ол көсіпорындардан көп сатылы өндімен алынды, яғни өндіріс пен тауар айналымының әрбір сатысында алынды. Көп сатылы салық тауардың бастапқы өсіріп, тұтынушының наразылығын туғызды. Бұған қоса ол төлем төлеуді ұйымдастыру ісін қиындақты, салық жиіну кезінде көп қужатты талап етті.

Біздің елде 1991 жылы бұл салықпен қатар сатумен алынатын салық енгізілді. Бұл өндіріс сатысында немесе өткізу кезінде айналымнан алынған бір сатылы салық болды немесе сату салығы деп аталды. Алайда бұлайша есептеу тәртібі өндіріс процесінің белгілі бір бұланғын теңестірік жағдайына қалдырды.

1992 жылы осы салықтардың орнына ҚҚС енгізілді. Ал ол қосылған кунға салынды. Оның құрамында: еңбек, ол капиталы, алған қарызы, зағтай, ақша капиталы бастаппа айтқанда, жалақы, пайда, жала беру пұлы және пайда жатады. ҚҚС өндіріс және айналым процесінде жасалған кун өсімінің бір бөлігін бюджетке болуді бйлдіреді.

Өндіріс шығыны факторы ретінде салық элементін және дәрежесіне қарай ҚҚС жүйесі үш түрге бөлінеді:

жалпы өнімге салық салу принципі бойынша жүйе. Ол өткізуден түскен түсімге салық салуды көздейді, яғни ол өндіріс шығыны факторына айналады;

нақты табысқа салық салу принципі бойынша жүйе. Ол бастапқы айналымға салық салуды, амортизациялық жарна негізінде есептелген өндіріс құралдары бағасындағы салықтың ішкінара есепке алынуын көздейді. Бұл жағдайда өндіріс шығыны факторы ретіндегі салықтың іс-әрекеті біраз жұмсарады;

нақты тұтынушыға салық салу принципі бойынша жүйе. Ол толық бір жолғы салықты есепке алу жағдайында бастапқы айналымға салық салуды көздейді, бұл салық бағасында өндіріс құралдарын қоса алғанда барлық шығын болады.

Бүгінде қосылған кунға салынатын салықты есептеуде негізінен қосу және алу әдістері қолданылады.

Қосу әдісімен салықты есептеу кезінде қосылған кун құрамдастары сатылы ставклерді қолданумен, кейбір тауарлар мен қызметтерді салықтан босатумен байланысты проблемаларды туғызды. Қарапайым есептеу әдісі өткізуден түскен түсім мен шығындардың арасындағы айырма ретінде есептелінеді.

Осыдан келіп шығатыны алу өдісімен қосылған кунды есептеуде негізделген нақты тұтынуға салық салу принципі бойынша салық жүйесі басқару мен бақылау тұрғысынан алғанда анағұрлым қарапайым және тиімді болып табылады. Саяси және басқа себептер бойынша жалпы есептеу әрежелерін енгізу кезінде қиыншылықтар басторылды, бұл есептеулер неғұрлым көбірек жүргізілетін сайын анағұрлым олар көбірек проблемалар туғызды.

Сондай-ақ ҚҚС жүйесі брутто-айналымға салуды ұйғарады, алайда оны маңадай принципі өміршеліктеу ҚҚС ның басқа түрлерінен ерекшелейді:

- салынған айналым /бұған салықтан ол кірмеітін/ кунды салық есептеу негізін құрайды;

- айналымға салуға жататын және отан келетін салық көсіккерлердің есеп айырысу құжаттарында жеке көрсетіледі, осының нәтижесінде салық туралы ақпарат ішкік жариялылық сипатқа ие болады;

- есеп беріліп отырған кезең ішінде көсіккерлер жүзеге асырған айналымға келетін салықтан олар жөселтілуіндегі

есептелген салықты шегеріні тастауға құқылы, бұл есен айырысу құжаттарында жеке көрсетіліп, айырмасы бюджетке төленеді. Бұл тауарлар мен қызметтердің сағу бағасын белгілеген кезде шегеріні тастауға мүмкіндік береді.

Сонымен ҚҚС мемлекетке өндірістік және бөлініс циклінің әрбір сатысында есепке алу жүйесін енгізу жолымен кірістің бір бөлігін алуға мүмкіндік туғызады. Бұл жерде мемлекеттің ақтық табыстары аралық өндірушілердің санына байланысты емес. Әрине, мемлекет бөлшек саудада ҚҚС пайдаланып, салық түсімдерінің сол сомасын алуы мүмкін, алайда ҚҚС жүйесі мемлекетке, шаруашылық субъектілеріне, қоғамдық өндірістің барлық қатысушыларына бірден жағдайлар туғызу үшін бірыңғай талаптар қоюға мүмкіндік береді. Салықтың аванстық есепке алынуы өндіріс пен айналымның бұдан бұрынғы сатыларындағы салық салуды жоюды білдіреді. Бұл іс жүзінде өз айналымы бойынша бұрын төленген салық міндеттемелерінен салықты алу жолымен іске асырылады.

Бір кәсіпкердің салық төлеуі бір мезгілде басқа кәсіпкердің осы сомаға талабын білдіреді. Нәтижесінде салықтың мұндай жүйесі экономика үшін шығын факторы болып табылмайды. Кәсіпкер өз айналымы күнның есебіне салықты ескермейді, оны жеке башпен келтіреді. Есен айырысу құжаттарында салықты көрсетуінің міндеттілігі мұндай жүйені қолдануды жеңілдетеді.

ҚҚС экономикаға қажетті сібек бөлінісіне келерін келтірмейді. Мемлекет ҚҚС-мен тауарлар мен қызметтердің әрбір сатысында салып, салық түсімдерінің тұрақтылығы мен үнемі түсуін қамтамасыз етудің анағұрлым тиімді және сенімді құралын ала алады. Кең салық салу базасы салық ставкілерін елеусіз көтерудің есебінен бюджетке түсімдерінің елеулі түрде көбеюіне мүмкіндік береді.

ҚҚС баға механизмі арқылы өндіріс тиімділігіне ықпал етеді, өйткені бағаның осуы сұраныс пен ұсыныс арасындағы нарықтық теңестірікті бұзады. Халықтың төлем қабілеттілігі тым шектелген, сондықтан ҚҚС-ң ықпалымен бағаның осуі тұтынушы үшін бәсекелесті күшейтеді, бұл жолда жаңа, тиімді технологиялары және шаруашылық жүргізудің формалары өндіріске енгізіледі.

Көптеген елдер саяси және экономикалық тұрғыдан, өндіріс немесе айналым процесіне келіп түсетін тауарлар мен қызметтердің алуан түрлілігіне байланысты бұл салықтың бір ставкісін емес, толық жүйесін: төмендетіліп немесе жеңілдетіліп, қалыпты және жоғарылатылған ставкілерді белгілейді.

Төмендетіліп ставкі өдеттейдей, азық-түлік тауарлары мен медициналық қызметтері, жоғарылатылған ставкі сән-салтанат бұйымдарына қойылады. Сойтін табысы аз адамдардың тұтынуында негізгі үлесті құрайтын алғашқы қажеттілік тауарларына төмендетіліп ставкі қолданылып, салық ауыртпалығын әділетті бөлуге қол жеткізу мүмкін.

Бірінесе ставкіні енгізу және оларды еш қиындықсыз өзгертудің мүмкіндігі аталған салық жүйесін ікемді етеді. Бірінесе ставкіні қолдану ҚҚС-ның регрессивтілігін келтіруге бағытталған, мұның өзі төлем қабілеттілігінің принципінің көбірек дәрежеде сақтауға, сән-салтанат бұйымдарына салық салудың әлеуметтік маңызы бар тауарлар мен қызметтеріне істүршім төмен салық ставкісін салуға мүмкіндік береді. Атап келтірген, бізде экспорттық тауарлар салықтан бекеттелген. Бұл жағдайда мемлекет мынадай жағдайларға келеді: біріншіден, сыртқа тауарларды шығаруды ынталандырады, екіншіден, экспорттық тауарларды салықтан бекетту арқылы нәтижесінде бағаны төмендетеді, өссенің түсімі жүздеген рынокты бәсекелестік қабілетті күшейтеді. Ал елдің өкелетін тауарларға отандық тауарларға қарағандағы жүргізіп ставкілер бойынша салық салынады. Түгел алғанда жаңада салықтың кемшіліктері сияқты ҚҚС жүнесінің де кемшіліктері бар: регрессивтілік сияқ, инфляциялық, салық ауыртпалығының тұтынушы-сағын алушының мойынана түсуі сияқты. Жоғарыда айтылғандай, регрессивтілік не ставкілер шкаласын пайдалану жолымен төмендетіледі, немесе проценттік ставкілер салық салынатын айналымға қолданылады, не табыс салығының прогрессивтілігі артады, т.б. Алайда бұл жағдайда біз ставкілер саңы ұлғаюына қарай ресми өкімшілік шығындарды және салық төлеушілердің шығындары /заң бұзылмауына шығыны көп кетеді/ шұғыл арағатынын, мемлекеттің салықтан түсетін кірісі өспеітінін жиі ұмытпаңыз.

Өкімшілік және басқа да шығындардың осуімен қатар бірінесе ставкілерді қолдану мақсатқа сай келеді деушілерге

күменмен қараушылық бар. Сонымен атап айтқанда мыналар болуы мүмкін:

- ставкілер деңгейінің төп болуы тұтынушылардың өндірушілердің таңдау бостандығын бұзады;
- бірқатар тауарларға қойылатын төмендетілетін ставкілер табысы аз соңғы тұтынушылардың пайдасын міндетті түрде көздейді деу қиын, өйткені бірнеше ставкілер жағдайында кәсіпкерлер бағаны қалауы бойынша өзгертіп, алдаушылық жасауы мүмкін, мәселен салық аз салынған тауар бағасын көтеріп сату мүмкін;
- жіктеу ставкілері табысы аз тұтынушыларды қорғаудың тіпті де тиімді құралы болып табымайды.
- төмендетілген ставкіні енгізудің айрықша маңызы жоқ, өйткені осы ставкі бойынша салық салынатын негізгі тауарларды /азық-түлік, электр энергиясы, отын/ көбінесе мемлекет қаржыландырады, ал олардың бағалары бақылауда болады;
- төмендетілген ставкілер салық базасын эрозияға ұшыратады;
- жоғарылатылған ставкілердің қайта бөлу ықпалы елеуді болмауы мүмкін, өйткені олардың жалпы тұтыну тауарларындағы үлесі төмен, бюджетке кірісі де аз, керісінше шығыны асып түсуі мүмкін. Сондықтан мұндай тауарларға акциздер салу мақсатқа сай келеді;
- ставкілер саны және олардың деңгейінің өзгеруі тұтыну құрылымындағы қандай да бір өзгерістерге алып келеді.

саты
руме
ерек
кіріс
қиын
салы
таңда
таңда
эконо
топта
нақт
таба
жылд
мемл
қоғам
негізгі
салуд
табыл
эконо
қайта
қарам
сипат
эконо
салық
жүзінд
тәжіри
форма
ғылым
деңгей,
заңдыл
жауапк
салық :

**КАЗАХСТАН НА ПУТИ
К НОВОЙ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ: ТЕНДЕНЦИИ,
ПОТЕНЦИАЛ И ИМПЕРАТИВЫ РОСТА**

*Материалы международной
научно-практической конференции*

Часть 2

Ответственный за выпуск **М. М. Шынгысбаева**
Художник обложки **Н. А. Мауль**

Отпечатано с готовых оригиналов, предоставленных авторами

Подписано в печать 03.05.2001 г.
Формат 60×84¹/₁₆. Объем 18,75 печ. л. Усл. печ. л. 17,4.
Уч.-изд. л. 15,75. Тираж 150 экз. Заказ 3/40.

Издательство «Экономика»
Казахской государственной академии управления
им. Т. Рыскулова,
480063, г. Алматы, ул. Саина, 81.